

University of Groningen

Geld en 'de rest'

Vos, Henk de

Published in:
 Sociologische Gids

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2003

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Vos, H. D. (2003). Geld en 'de rest': Over uitzwerping, teloorgang van gemeenschap en de noodzaak van gemeenschapsbeleid. *Sociologische Gids*, 50(3), 285.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Geld en ‘de rest’

Over uitzwerming, teloorgang van gemeenschap en de noodzaak van gemeenschapsbeleid

1. Inleiding

In deze beschouwing wordt betoogd dat de doorgaande ontwikkeling van het kapitalisme in de laatste halve eeuw een negatieve invloed heeft gehad op het gemeenschapsleven.¹ Gepleit wordt voor een overheidsbeleid dat minder eenzijdig is gericht op de perfectionering van het kapitalisme en zich meer gelegen laat liggen aan de noodzaak van bevordering van gemeenschap.

De perfectionering van het kapitalisme maakt mensen niet of nauwelijks gelukkiger. Eén van de verklaringen daarvoor is dat mensen door economische groei wel meer geld hebben te besteden, maar dat tegelijkertijd het sociale leven (‘de rest’) erop is achteruitgegaan. Deze achteruitgang is een vermindering van de mate waarin mensen in een gemeenschap leven. Deze verklaring staat in dit artikel centraal. Het belang van die manier van leven is groot, niet alleen voor geluksgevoelens, maar ook voor gezondheid en intellectueel functioneren. Dat het gemeenschapsleven inderdaad is achteruitgegaan, blijkt uit bestaande data. Ook is aannemelijk dat deze achteruitgang is veroorzaakt door de perfectionering van het kapitalisme: door het proces van uitzwerming (toename van tijd besteed aan verplaatsingen ten behoeve van werk, scholing en huishouden) is de tijdsbesteding aan sociale contacten afgenomen. Dit heeft negatieve maatschappelijke gevolgen, namelijk: (1) toegenomen kwetsbaarheid van gezinnen, (2) toegenomen criminaliteit, en (3) toegenomen angstgevoelens, depressieve stoornissen en suïcide. Er is dus een grote behoefte aan een meer ontwikkeld en uitgewerkt gemeenschapsbeleid van de kant van de overheid. Het artikel besluit met zes richtlijnen voor zulk beleid.

285

2. Markt en overheid: de perfectionering van het kapitalisme

Tegenwoordig kennen we een grote politieke consensus over het vraagstuk van de taakverdeling tussen markt en overheid. Een halve eeuw geleden wa-

ren de standpunten nog sterk ideologisch gekleurd. Links wilde meer overheid en rechts wilde meer markt. In de jaren zestig en zeventig was de overheid populair en daarna begon de opmars van de markt. Maar het lijkt erop dat iedereen gedurende dat proces wat heeft geleerd. De aard van de argumenten is verschoven van ideologisch naar pragmatisch, en de tegenstellingen zijn verkleind. Dit lijkt de verklaring te zijn voor de groei van de groep zwevende kiezers. Als de partijen inhoudelijk zo sterk op elkaar lijken, dan wordt de persoon van de lijsttrekker steeds bepalender voor de uitslag. Ook de daling van de opkomst bij verkiezingen sinds de jaren zeventig (Sociaal en Cultureel Planbureau 1998) is tegen deze achtergrond begrijpelijk.

Dit proces hoeft niet te worden betreurd. Vragen over de toedeling van taken naar overheid of markt zijn inderdaad vragen die voor een groot deel met praktische en zelfs technische argumenten kunnen worden beslecht. Dat we tegenwoordig dit vraagstuk zo zakelijk kunnen benaderen, is vooral te danken aan het vak economie. De economische leerstukken van het marktfalen én het overheidsfalen zijn zodanig knap en helder uitgewerkt (Weimer en Vining 1999), dat ze een geweldige invloed konden krijgen op het politieke denken. Uiteraard zijn er nog verschillen in inzicht tussen politieke partijen en tussen de Angelsaksische en de Europees-continentale landen. Maar de ontwikkeling van ideologische naar praktische argumenten is onmiskenbaar.

Deze consensus lijkt de eindfase te zijn van een discussie die begon in de achttiende eeuw. Sinds de opkomst van het kapitalisme bestaan er twee visies op dit verschijnsel: een optimistische (het liberalisme) en een pessimistische (het socialisme). De optimistische visie huldigde de 'doux commerce'-these (Hirschman 1986). De markt zou mensen ertoe aanzetten om zich beschaafder te gedragen, minder bot, onverschillig en onaangenaam, en minder geneigd om de eigen mensen voor te trekken boven vreemden. Door de noodzaak om te voldoen aan de universalistische eisen van de markt, zouden de negatieve maar ook de positieve passies worden ingedamd. Handel en arbeidsmarkt maken mensen berekenbaarder en rationeler. Het kapitalisme trekt ons omhoog uit het moeras van barbarij en nepotisme. Deze optimistische visie is duidelijk te herkennen in de opvattingen van de liberale voorman Bolkestein (2003). Wat de optimisten hebben geleerd, is dat de markt veel meer dan een nachtwakersstaat nodig heeft.

286

De socialisten geloofden aanvankelijk in de these van de zelfvernietiging. Het kapitalisme zou op den duur een verwoestende uitwerking hebben op sociale deugden en onderling vertrouwen, die juist nodig zijn om de markt goed te laten werken. De mobiliteit en anonimiteit van de markt wakkeren egoïsme en sociale kortzichtigheid aan. Voor onderlinge zorg en solidariteit zijn langdurige relaties nodig en de markt heeft daaraan geen boodschap. Hoe meer de markt zich uitbreidt, hoe sneller het einde van het kapitalisme in zicht komt. Over wat er daarna komt, moest nog maar niet teveel worden nagedacht (Marx), maar de vage hoop was dat het dan goed

zou komen. Wat de socialisten leerden was dat het niet nodig was om de instorting van het kapitalisme af te wachten. Ongeveer parallel aan de liberalen leerden ze het nut onderkennen van overheidsbeleid om de markt in goede banen te leiden.

Kennelijk kunnen we aan het begin van de eenentwintigste eeuw de grote lijnen in het denken over de maatschappij in een belangrijke periode van de menselijke geschiedenis met behulp van één dimensie, die van markt en overheid, heel aardig beschrijven. En het beeld dat oprijst lijkt er één te zijn van overheden die erin slagen het kapitalisme te perfectioneren.

3. Vergroot de perfectionering van het kapitalisme de tevredenheid en het geluk?

Je zou verwachten dat dit leerproces-op-grote-schaal gunstige effecten heeft gehad op hoe burgers hun eigen leven en hun overheid beoordelen. Als de overheid heeft bijgedragen tot een grotere economische efficiëntie, met allerlei innovaties en lagere prijzen als gevolg, dan zou zich dat hebben moeten vertalen in een toegenomen tevredenheid van de burgers. Dat laatste is echter niet zo duidelijk het geval. Enquêtes in de West-Europese en Noord-Amerikaanse landen naar de houding tegenover de overheid, laten een wisselend beeld zien. Als er een trend is, dan is die naar minder tevredenheid en minder vertrouwen (Lane 2000; Putnam 2000). En economische groei in deze landen heeft mensen niet of nauwelijks gelukkiger gemaakt; dit in tegenstelling tot mensen in de echt arme landen (Veenhoven 2002; Lane 2000). Hetzelfde geldt als je kijkt naar de effecten van inkomen in hetzelfde land: rijkere mensen zijn wel iets maar niet veel gelukkiger dan armere mensen (Argyle 1999: 353-373; Veenhoven 2002).

De verwachting dat inkomensgroei mensen gelukkiger maakt, staat bekend als de economistische dwaling. Hoewel hij niet goed spoort met wat de volksmond zegt ('geld maakt niet gelukkig', 'niet alles is met geld te koop'), wordt er toch vaak stilzwijgend vanuit gegaan. Er zijn verschillende verklaringen voor het verschijnsel voorgesteld. Zo wordt gedacht dat alles en dus ook geld een afnemend grensnut heeft. En geopperd is dat mensen nu éénmaal alles wat ze extra krijgen na verloop van tijd als normaal gaan beschouwen. Of zich met anderen blijven vergelijken die evenveel of nog meer hebben.

Deze drie verklaringen zijn zeker serieus te nemen. Maar toch: als je kijkt naar de gevolgen van een hoge economische groei over een langere periode, dan neemt niet alleen de koopkracht toe, maar komen er ook allerlei producten bij die het leven veraangemen. Een poging tot opsomming van wat we er sinds de jaren vijftig hebben bij gekregen, levert al gauw het volgende op: stofzuigers, wasmachines, afwasmachines, koffiezetapparaten, kant-en-klaarmaaltijden, magnetrons, exotische levensmiddelen, televisietoestellen, cd-spelers, video-toestellen, draagbare geluidsdragers, afstandsbediening, zonnebanken, sauna, fysiotherapie, fitnesscentra, de

anticonceptiepil, sterk verbeterde antidepressiva, een scala van nieuwe medicijnen en nieuwe medische behandelingen, telefoon, mobiele telefoons, computers, internet, centrale verwarming, dubbele beglazing, auto's, pretparken, snelwegen en buitenlandse vakanties. Het meeste hiervan is als complete nieuwigheid aan het gemiddelde bestedingspakket toegevoegd, andere zaken zijn binnen het bereik van velen gekomen. Als mensen van dit alles niet gelukkiger worden, dan vraag je je toch af wat de zin is geweest van alle inspanningen om het tot stand te brengen.

Maar er is gelukkig nog een vierde verklaring, die juist hier licht op kan werpen. Hij werd een paar jaar geleden treffend onder woorden gebracht door een inwoner van het Drentse dorp Anderen. Dit dorp werd in de jaren vijftig van de vorige eeuw door het Amerikaanse antropologenechtspaar Keur een jaarlang intensief onderzocht, waarna de onderzoekers daarop promoveerden aan de Groningse universiteit (Keur en Keur 1955). Enkele jaren geleden vertoonde de publieke omroep op de televisie een documentaire over het huidige sociale leven in Anderen. Aan het einde daarvan liep de cameraploeg door de lege hoofdstraat. Een oude man schuifelde het beeld in. Op de vraag naar wat er volgens hem sinds zijn jeugd in het dorp was veranderd, antwoordde hij: 'Mensen hebben het van geld beter gekregen, maar de rest is minder geworden'.

4. De tweede dimensie: markt-overheid tegenover 'de rest'

Deze eenvoudige observatie behelst een diepzinnige verklaring. Hoe perfect de taakverdeling tussen overheid en markt ook is geworden, hoeveel meer geld mensen daardoor ook te besteden mogen hebben, en hoe meer nieuwe producten er daardoor zijn bijgekomen, er is nog altijd 'de rest' die minder kan zijn geworden. Een overheid die zich volledig concentreert op de dimensie overheid-markt zou 'de rest' wel eens over het hoofd kunnen zien. Kennelijk is er een tweede dimensie, die van markt en overheid samengenomen tegenover 'de rest', die misschien veel meer aandacht en zorg en beleid vraagt dan hij nu in het politieke denken krijgt. Wat is precies deze dimensie?

288 Hoewel 'de rest' een heel vage uitdrukking is, lijkt de betekenis ervan in combinatie met 'geld' eigenlijk ook wel duidelijk. We mogen aannemen dat de spreker begrepen wilde worden, en erop rekende dat wij wel zouden doorhebben wat hij bedoelde. Daarvan uitgaande, blijft het toch opvallend dat er kennelijk niet een andere, meer precieze uitdrukking klaar lag. Als we het toch proberen, dan komt misschien zoets als 'het sociale leven' dichtbij de bedoeling. Maar dat is een wat plechtige formulering, die in het gewone dagelijkse leven weinig in de mond wordt genomen.²

Er wordt hier over twee zaken gepraat die allebei belangrijk worden gevonden, geld en het sociale leven. Die vierde verklaring nu houdt in dat mensen deze twee zaken afwegen als ze beoordelen hoe gelukkig ze zijn.

Afgezien van de allerarmsten, weten ze dat ze het wat geld betreft niet slecht hebben, beter dan zeg tien of twintig jaar geleden, en zeker beter dan hun ouders op overeenkomstige leeftijd. Maar ze hebben ook een vaag gevoel over een sociaal leven waar ze minder tevreden over zijn, en waarvan ze vermoeden dat de kwaliteit daarvan in de loop van de tijd is achteruitgegaan. (Dat veel Nederlanders dat vermoeden hebben, kan worden opge maakt uit de hoge oplagecijfers van Geert Maks boek over vijftig jaar Jorwerd.) Het valt te begrijpen dat mensen deze beide zaken afwegen en dat dan het saldo leidt tot een oordeel over hun eigen geluksgevoel dat niet veel afwijkt van hun vroegere oordeel en het oordeel van vorige generaties. We worden rijker, maar sociaal gezien armer, en per saldo worden we niet gelukkiger.

Natuurlijk is het voor de waarde van deze redenering belangrijk om te weten of het waar is dat het sociale leven achteruitgegaan is. Maar voor ik daarop inga, is het zaak om iets nauwkeuriger te zijn over dat sociale leven. Daarvoor keren we even terug naar die oudere Anderense inwoner. Hij heeft zijn hele leven in het dorp gewoond. Van het sociale leven in zijn jeugd en jonge volwassenheid krijgen we een beeld als we het proefschrift van het echtpaar Keur lezen. Dat beeld is er één van een groep mensen die elkaar allemaal persoonlijk kennen. En ze kennen elkaar al langere tijd, want er is weinig verloop in het dorp. Ook delen ze het gevoel dat ze een gezamenlijke toekomst hebben. Hoewel elk huishouden probeert om een zelfstandig bestaan te leiden, is er veel onderlinge hulpuitwisseling. Veel bewoners hebben familieleden in het dorp wonen. Er is een druk verenigingsleven met veel gezamenlijke activiteiten, die ook altijd een gezelligheidsfunctie hebben. Over wat iedereen doet en nalaat, en over wat mensen behoren te doen of na te laten, wordt veel gepraat, vermoedelijk niet altijd alleen maar met de nobelste bedoelingen. Toch zijn er weinigen die echt buiten de boot vallen. Ten tijde van het onderzoek van de Keurs was er één inwoner die kennelijk eens een ernstige misstap had begaan. Hij werd buitengesloten, maar subtiel en zonder openlijke vijandschap, en die terughoudende behandeling strekte zich niet uit tot de rest van zijn gezin. Dat iedereen iedereen kent, en dat familie dichtbij woont, betekent veel voor hoe de kinderen opgroeien. In Anderen bestond een informeel recht van kinderen om onaangekondigd elk huis in het dorp binnen te lopen. Kinderen kwamen dagelijks in contact met een groot scala aan volwassenen anders dan hun eigen ouders en met kinderen van andere leeftijden, alles in zowel het publieke gebied van de straat als in de privé-sfeer van de verschillende huishoudens. De opvoeding en de sociale ontwikkeling waren daarmee een vanzelfsprekende bezigheid van niet alleen de eigen ouders (en van de school), maar ook van familie, andere volwassenen en oudere kinderen. Vergeleken met nu waren de gezinnen veel minder sociaal geïsoleerd.

Kortom, het sociale leven van vijftig jaar geleden was veel minder geconcentreerd in het eigen gezin, en daarnaast veel minder verspreid over de gescheiden locaties van sportverenigingen, muziek- en balletscholen en

uitgaansgelegenheden, elk met hun eigen wisselende samenstelling van deelnemers en bezoekers. Iedereen kende iedereen. Contact met vreemden was een uitzondering, en kon ervaren worden als wat ongemakkelijk. Veel mensen waren 'locals' en maar weinigen waren 'cosmopolitans' (Merton 1968), terwijl dat tegenwoordig eerder andersom is. Zorg, werk en vrije tijd waren minder in tijd en plaats gescheiden. En vrijetijdsbesteding was meer een gemeenschappelijk gebeuren en minder dan tegenwoordig vercommercialiseerd. De markt (de geldeconomie) was nog niet doorgedrongen tot in alle uithoeken van het leven.

5. Gemeenschap en het belang daarvan

Als dit alles met 'de rest' bedoeld werd, dan wordt duidelijker waarom het niet zo gemakkelijk is om het een naam te geven. Niet alleen omdat het een ingewikkeld geheel is, maar ook omdat het zo nauw aansluit bij onze niet altijd bewust gevoelde sociale behoeften. We kennen echter wel degelijk een naam voor een sociaal leven ongeveer zoals hierboven omschreven, namelijk: *gemeenschap*. En er zijn veel aanwijzingen (zie hieronder) dat de behoefte aan gemeenschap een heel reële is, die niet zonder gevaren voor welzijn en gezondheid genegeerd kan worden.

Een gemeenschap bestaat uit persoonlijke, langdurige relaties, waarin mensen niet alleen daadwerkelijk hulp uitwisselen, maar elkaar ook het gevoel geven dat ze op elkaar kunnen rekenen als dat nodig is. Nog korter gezegd is een gemeenschap een *kring van wederkerigheidsrelaties*. Maar dan wordt met wederkerigheid niet 'gelijk oversteken' bedoeld, maar veel meer een bereidheid om met elkaar rekening te houden en bij te springen als dat nodig is. Wederkerigheidsrelaties hebben bovendien het kenmerk dat ze intrinsiek gewaardeerd worden. Het 'hebben' van zulke relaties maakt dat we ons beter voelen, nog los van de tastbare opbrengsten ervan (De Vos 1999; De Vos, Smaniotto en Elsas 2000; De Vos en Wielers 2002). Wat weten we over het belang van gemeenschap voor mensen? Is gemeenschap iets van het verleden, dat mensen zonder problemen achter zich kunnen laten? Is de mens zo flexibel dat hij zich gemakkelijk aanpast aan een maatschappij waarin gemeenschap nauwelijks meer bestaat? Of is de behoefte aan gemeenschap juist net zo springlevend als in het verleden? En is misschien een flink deel van het huidige menselijk lijden een gevolg van de teloorgang van gemeenschap?

Onderzoek naar het belang van gemeenschap berust erop dat je mensen kunt onderscheiden naar de mate waarin ze nog wederkerigheidsrelaties hebben. De één leeft meer in een gemeenschapsachtige omgeving dan de ander. Je kunt dus onderzoeken of het mensen die meer zo leven, beter vergaat dan mensen die dat minder doen. Dat soort onderzoek begon ongeveer in de jaren zeventig van de vorige eeuw, en staat bekend als het onderzoek naar 'sociale steun'. Aanleiding ertoe was het vermoeden dat

mensen een ontwrichtende levensgebeurtenis (overlijden van een partner, echtscheiding, ontslag, e.d.) beter doorstaan, met minder beroep op de gezondheidszorg, als ze meer sociale steun ontvangen. Dit onderzoek leverde de volgende inzichten op:

- 1 Het belang van sociale steun ligt erin dat mensen met meer sociale steun zich beter voelen, minder last hebben van angstgevoelens, depressieve stoornissen en gezondheidsproblemen en een hogere levensverwachting hebben, samenhangende met effecten op het functioneren van het immuunsysteem, van de hormoonhuishouding en van hart- en bloedvaten (Berkman 1985; Lewinsohn, Redner, e.a. 1990; Myers 1999; Reis 2001; Schwarzer en Leppin 1991; Seeman 2001; Stansfeld en Fuhrer 2002; Uchino, Cacioppo e.a. 1996).
- 2 Het gaat niet alleen om het krijgen van steun, maar ook om het kunnen geven van steun (Antonucci, Fuhrer e.a. 1990).
- 3 Het gaat niet zozeer om het krijgen van praktische hulp, maar vooral om emotionele steun: het gevoel dat er anderen zijn waar je op kunt rekenen en die op jou rekenen (Antonucci en Depner 1982; Hobfoll en Stokes 1988; Pearlin 1985).
- 4 Het belang van sociale steun is er niet alleen tijdens levensgebeurtenissen; ook in de perioden daartussen hebben mensen baat bij sociale steun (Cohen en Wills 1985).
- 5 Het gaat niet alleen om de steun die wordt gegeven door de partner en andere gezinsleden, maar ook om die van de bredere kring van familie en vrienden (Weiss 1980; Dupertuis, Aldwin e.a. 2001; Chipuer 2001).
- 6 Het positieve effect van steun ligt er niet alleen aan dat mensen met meer steun gedisciplineerder hun medicijnen innemen of beter letten op hun gezondheid; het is ook een zogenaamd direct effect (het ervaren van steun maakt mensen gezonder) (Uchino, Cacioppo e.a. 1996).
- 7 Hoewel het zeker ook zo is dat gezondere mensen mede daardoor een rijker sociaal leven kunnen hebben, is het daarnaast zo dat een rijker sociaal leven mensen gezond houdt en kan maken (Uchino, Cacioppo e.a. 1996).

Dit alles wijst erop dat de sociale omgeving van mensen ziekmakend kan werken, of andersom: de gezondheid kan bevorderen. Het valt op dat dit inzicht geen rol speelt in de politieke discussies over de beheersing van de stijgende kosten van de gezondheidszorg. Kennelijk zouden we door de sociale omgeving van mensen te verbeteren iets kunnen doen aan die stijgende kosten. Maar misschien weten we met zijn allen niet hoe dat zou moeten gebeuren. Of het feit dat we het niet doen is een symptoom van het algemenere probleem van de verwaarlozing van de preventieve gezondheidszorg ten gunste van de curatieve. Boosaardig gedacht: dat komt doordat er een hele beroepsgroep is die een goed inkomen ontleent aan de curatieve zorg en zo een groep ontbreekt ten aanzien van de preventieve zorg.

Gemeenschap is niet alleen goed voor de gezondheid, maar ook voor het intellectuele functioneren. Intelligentie heeft te maken met nieuwsgierigheid en voor nieuwsgierigheid is nodig dat mensen zich veilig voelen. Dat is bij jonge kinderen al het geval: ze zijn exploratiever naarmate ze meer een veilige haven hebben (Bowlby 1982). Iets wat daarmee lijkt samen te hangen, gebeurt bij jongeren en jonge volwassenen. Scholieren die meer het gevoel hebben dat ze er op school bijhoren, presteren beter. Ook plegen ze minder kleine criminaliteit (Kassenberg 2002). En als je studenten door middel van een gefingeerde uitslag van een persoonlijkheidstest succesvol laat geloven dat ze in de toekomst veel alleen zullen zijn, scoren ze vervolgens op een intelligentietest lager dan studenten die je hebt laten geloven dat ze in de toekomst veel samen zullen zijn met familie en vrienden. Dat ligt er niet aan dat die eerste groep studenten gewoon slecht nieuws hebben gehoord en daardoor afgeleid worden bij het maken van de test. Want ook als je deze groep vergelijkt met een groep die ander slecht nieuws heeft gekregen, dan scoort de in-de-toekomst-veel-alleen groep lager dan de ander-slecht-nieuws groep. Specifiek de angst voor eenzaamheid verlaagt de intellectuele prestaties. Het uitzicht op een eenzaam bestaan vergroot ook de agressiviteit, de neiging tot zelfdestructie en het egoïsme (Baumeister, Twenge e.a. 2002). Deze inzichten zijn veelbetekenend als we bedenken dat kinderen die tegenwoordig opgroeien waarschijnlijk meer uitzicht hebben op eenzaamheid dan de kinderen die in de jaren vijftig in Anderen opgroeiden. En als we bedenken dat volwassenen onder ogen moeten zien dat veel ouderen de laatste jaren van hun bestaan tegenwoordig in eenzaamheid doorbrengen.

292 Ten slotte een derde lijn van onderzoek waaruit het belang van wederkerigheidsrelaties blijkt. Deze lijn vertrekt van het idee dat mensen tegenwoordig opgroeien in een heterogene sociale omgeving. De meesten hebben relaties met familie en vrienden, en dat zijn wederkerigheidsrelaties. Maar daarnaast komen ze ook veel mensen tegen, in de buurt, op het werk, op school, op de sportclub, waarmee de relatie veel ambivalenter is. Ze zouden goede vrienden kunnen worden, maar ook concurrenten in de competitie om status en prestige. Het zijn deze mensen die ons ertoe aanzetten om een goede en succesvol indruk te wekken, om niet als 'loser' over te komen, en waarmee we ons vergelijken als we ons afvragen of we wel méé kunnen komen. Soms is die statuscompetitie alleen virtueel, maar soms ook heel reëel, zoals wanneer jij het bent die promotie maakt of een collega. Daarnaast kom je nog veel mensen tegen die vreemden zijn, maar waarmee je ook virtueel een statuscompetitie kunt voeren. Je zou bijvoorbeeld het streven kunnen hebben om beroemd te worden, en als dat lukt dan zijn er heel veel vreemden die jou als 'overwinnaar' zien.

In een heterogene sociale omgeving hebben mensen een grotere keuzevrijheid ten aanzien van wat ze in hun leven willen nastreven dan in een gemeenschap. Ze kunnen ervoor kiezen om naar status te streven, om te proberen veel geld te verdienen, daarmee veel mooie dingen te kunnen kopen,

en om die dingen te doen waardoor ze bewondering van anderen krijgen. Maar ze kunnen er ook voor kiezen om goede relaties met familie en vrienden te hebben, om iets goeds te doen voor anderen of voor de maatschappij, en om hun eigen talenten te ontplooien. Nu blijkt dat deze twee groepen ook in de werkelijkheid ongeveer zo vóórkomen. Er is een grote kans dat iemand die veel geld wil verdienen, ook graag beroemd wil worden. En iemand die streeft naar goede relaties met familie en vrienden, wil waarschijnlijk ook graag iets goeds doen voor de maatschappij en wil zichzelf ontplooien (zie Kasser 2002 voor een overzicht van de literatuur). Kortom, het blijkt dat je veel mensen aardig kunt indelen in enerzijds 'gemeenschapsmensen' en anderzijds 'statuscompetitiemensen'. Naast natuurlijk de grote groep die in het midden zit. Opvallend is dat gemeenschapsmensen meer streven naar zelfontplooiing dan statuscompetitiemensen.

Het blijkt nu dat gemeenschapsmensen meer energie hebben, minder last van depressieve stoornissen en angstgevoelens, en minder gezondheidsklachten (hoofdpijn, buikpijn, rugklachten, spierpijn, keelpijn) dan statuscompetitiemensen. Ook zijn ze minder narcistisch en gebruiken ze minder verslavende middelen (Kasser en Ryan 1993, 1996; Ryan, Chirkov e.a. 1999; Kasser 2002). De keuzevrijheid die wij tegenwoordig hebben mag een groot goed zijn, maar er is kennelijk geen garantie dat mensen gemakkelijk de voor henzelf goede keuzes maken. Dat in gemeenschappen de statuswedijver veel meer wordt onderdrukt dan wij gewend zijn, gaat ongetwijfeld ten koste van vrijheid en autonomie. Maar gezien de negatieve gevolgen van die statuswedijver is die onderdrukking misschien wel een wijs arrangement.

Het opgroeien en leven in een gemeenschap is dus bepaald niet een luxe goed. Hoe minder het aanwezig is, hoe groter het risico voor onze gezondheid. Je kunt je de vraag stellen of dit niet een groter probleem is dan wat mensen individueel op kunnen lossen. Moet er niet naast de terechte zorg over de juiste afstemming tussen markt en overheid veel meer aandacht zijn voor de juiste afstemming tussen markt-overheid enerzijds en 'de rest' anderzijds? Want het lijkt erop dat de perfectionering van het kapitalisme, hoezeer ook op zichzelf toe te juichen, het moeilijker maakt om de weldaden van de gemeenschap te ervaren. De goede dingen des levens, geld en gemeenschap, lijken moeilijk gelijk op te kunnen worden verkregen.

6. Drukt het kapitalisme de gemeenschap weg?

Dat het kapitalisme nadelige gevolgen heeft voor gemeenschap is een al eeuwen bestaande zorg. Markt en overheid zijn recente verschijnselen als we de geschiedenis van de mensheid in zijn geheel overzien. Verreweg het grootste deel van die geschiedenis brachten mensen hun leven door in een maatschappij van gemeenschappen. Gemeenschap is de typisch mense-

lijke vorm van samenleven (Rodseth, Wrangham e.a. 1991; Boehm 1999). De menselijke sociale natuur, het geheel van sociale behoeften en vaardigheden, is deels het resultaat van een natuurlijke selectie op het vermogen om in een gemeenschap op te groeien en te leven. Met de andere primaten delen mensen het vermogen en de neiging tot statuscompetitie en hiërarchische verhoudingen. Maar het verschil is dat mensen in staat zijn om die competitie te onderdrukken en dat ze een hang hebben naar wederkerigheid en egalitaire verhoudingen (Boehm 1999). Daar kan een gemeenschap op gebouwd worden, maar wel met als voorwaarde dat die vorm ook bijdraagt tot overleving en reproductie. Dat laatste was het geval zolang mensen nog als jager-verzamelaars hun voedsel en andere bestaansmiddelen zochten (en deelden) in plaats van produceren (en verhandelen). Mensen waren zelfs zo succesvol dat ze zich over de aarde verspreidden, met uiteindelijk een zo hoge bevolkingsdichtheid dat productie van voedsel (landbouw en veeteelt) efficiënter werd dan het zoeken ervan. Die overgang naar de agrarische samenleving markeert het ontstaan en de latere uitbreiding van de markt, en nog veel later, van de democratische overheid.

De ontwikkeling van markt en overheid is altijd begeleid geweest door kritiek die geïnspireerd werd door de voordelen van het gemeenschapsleven. De markt werd gezien als oorzaak van het uiteenvallen van gemeenschappen, van de verdringing van wederkerigheid door zakelijke verhoudingen of zelfs statuscompetitie. Deze kritiek richtte zich bijvoorbeeld op het gebruik van geld en op het heffen van rente. Mensen hoorden elkaar immers bij te staan als dat nodig was, en daar horen openstaande 'schulden' bij. Door daar rente over te heffen, en zo alle gevoelde verplichtingen op te heffen, verdwijnt gemeenschap. Dat de meeste wereldgodsdiensten een renteverbod kennen of kenden, is gemakkelijk te interpreteren als een poging om gemeenschapsleven in stand te houden.

Net zo is de groei van de overheid, en in het bijzonder van de verzorgingsstaat, door kritiek begeleid geweest die ook steeds gevoed werd door zorg om het gemeenschapsleven. Tegen wettelijk georganiseerde sociale zekerheid werd als bezwaar ingebracht dat de wederkerigheid tussen burgers erdoor zou worden verzwakt. Of in algemenere zin werd naar voren gebracht dat zelfregulering door particulier initiatief de voorkeur verdient boven overheidsregulering, het bekende argument in Nederland voor de verzuiling.

De drie grote politieke stromingen, de confessionelen, de liberalen en de socialisten, kunnen goed gekarakteriseerd worden met hun houding ten opzichte van die zorg om de gemeenschap. De confessionelen hebben de neiging gemeenschap te reduceren tot het gezin en pleiten er dus voor dat de overheid het gezin ondersteunt. (Dit standpunt staat in de historische traditie van de kerk, die ambieerde om boven het niveau van het gezin zelf de exclusieve gemeenschap te zijn.) De liberalen vinden gemeenschap ouderwets en geloven dat de kapitalistische moraal (Bolkestein 2003) voldoende is. En de socialisten vinden dat de overheid de gemeenschap moet

vervangen, op de schaal van de nationale staat. Met die laatste gedachte is per slot van rekening iedereen een heel eind meegegaan, getuige de volgende beroemde passage uit het rapport van de commissie-Van Rhijn (1945) dat de naoorlogse verzorgingsstaat inluidde:

de gemeenschap, georganiseerd in de staat, is aansprakelijk voor de sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar leden, op voorwaarde dat die leden zelf het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen. (geciteerd uit Jansen en Loonstra 2001)

Nooit is de wederkerigheidsgedachte als grondslag voor persoonlijke relaties bondiger en krachtiger overgeheveld naar het niveau van de wetgeving door de overheid. Maar het lijkt ook wat op een bezweringsformule. Want later kwamen de immense problemen met de praktische uitvoering van die gedachte (denk aan de bijstandswet en de arbeidsongeschiktheidswet) en bleek de noodzaak van een intensieve controle op oneigenlijk gebruik, misbruik en fraude. De gevoelens van wederzijdse zorg en verplichting die wel werkzaam zijn in een persoonlijke gemeenschap, zijn dat veel minder in het abstracte en anonieme geheel van de door de overheid georganiseerde 'gemeenschap'.

7. *Afname van gemeenschap in de laatste halve eeuw?*

De uitbreiding van overheid en markt is dus altijd begeleid geweest door kritiek. Heeft die uitbreiding in de laatste halve eeuw ook de negatieve gevolgen gehad die op grond van die kritiek verwacht mochten worden? Klopt het beeld dat er in de jaren vijftig veel meer gemeenschap was dan tegenwoordig? Kunnen we dat hard maken op grond van statistieken en wetenschappelijk onderzoek? En kunnen we een aangetoonde afname van gemeenschap toeschrijven aan de perfectionering van het kapitalisme?

Dat gemeenschap is afgenomen is voor de Verenigde Staten vrij overtuigend aangetoond (Putnam 2000). De aanwijzingen liggen enerzijds op het terrein van gemeenschap-dicht-bij-huis en anderzijds op dat van gemeenschap in de maatschappij als geheel. Gemeenschap-dicht-bij-huis is flink afgenomen als we kijken naar het aantal keren dat familie, vrienden en buurtgenoten bij elkaar op bezoek gaan. Deze daling is niet gecompenseerd door meer sociale omgang op het werk. Het beeld is genuanceerder als het gaat om gemeenschap in de maatschappij als geheel. De participatie in traditionele verbanden is afgenomen, maar dat zou wel eens gecompenseerd kunnen zijn door nieuwere vormen van participatie (zoals actiegroepen en zelfhulpgroepen). Wel blijkt het vertrouwen in 'andere mensen' te zijn afgenomen. Van de generaties geboren vóór 1945 vindt 70 tot 75% dat 'de meeste mensen eerlijk zijn', en van de generaties geboren na 1960 vindt

nog maar de helft dat. Dat percentage voor de oudere generaties was midden jaren zeventig nog 75 tot 80%. De jongere generaties hebben dus duidelijk een negatiever beeld van mensen dan de oudere. Maar ook het beeld van de ouderen is wat negatiever geworden (Putnam 2000).

Het belangrijkste gegeven is dat *gemeenschap-dicht-bij-huis* is afgenomen. Het is immers die vorm van *gemeenschap*, de persoonlijke wederkerigheid in de sfeer van familie en vrienden, die het meest betekenen voor welbevinden, gezondheid en intellectueel functioneren.

8. *Ligt de oorzaak bij de perfectionering van het kapitalisme? Verhuismobiliteit en uitzwerming*

Staat de afname van *gemeenschap* nu in verband met de perfectionering van het kapitalisme? In de laatste halve eeuw is de concurrentie tussen bedrijven toegenomen, door globalisering, privatisering, deregulering, liberalisering en antikartelwetgeving. En de arbeidsmarkt is gedereguleerd en geflexibiliseerd. Dit zou ertoe hebben kunnen leiden dat mensen vaker zijn gaan verhuizen, om hun baan te behouden of een nieuwe baan te krijgen. En hoe vaker mensen verhuizen, hoe moeilijker het is om contacten te houden en dichtbij huis nieuwe contacten te maken. Dit doet vermoeden dat een hogere verhuismobiliteit (aantal malen verhuisd gedeeld door leeftijd) een negatief effect heeft op de gezondheid. Daarvoor zijn inderdaad aanwijzingen (Stokols en Shumaker 1982). Er is in de Verenigde Staten echter geen toename van het aantal verhuizingen geweest (Putnam 2000). Ook Nederlanders zijn sinds de jaren vijftig niet vaker gaan verhuizen, voor zover dat uit cijfers van het CBS opgemaakt kan worden.

Waarschijnlijk is de geografische mobiliteit al eerder toegenomen, door industrialisering en uitbreiding van markten voor agrarische producten. Wel zullen de verhuismotieven zijn veranderd: van het hoofd boven water houden naar carrière maken. Dat een toename van verhuismobiliteit slecht is voor *gemeenschap* is aannemelijk, maar die toename kan dus niet een verklaring zijn voor de afname van *gemeenschap* in de laatste halve eeuw.

Wat er echter die laatste halve eeuw wel is gebeurd, is een grootscheeps proces van uitzwerming. Niet alleen woon- en werkplaats zijn verder van elkaar komen te liggen, ook de afstanden tussen woonplek en winkels, cafés en restaurants zijn toegenomen. Dit heeft geleid tot forse toenames van reistijden ten behoeve van werk, winkelen en vrije tijd. En wat blijkt nu? Hoe meer tijd mensen besteden aan woon-werkverplaatsingen, hoe minder contact ze hebben met familie, vrienden en buurtgenoten, én hoe minder ze participeren in politiek, verenigingen en vrijwilligerswerk. Het opvallende daarbij is dat dit laatste niet alleen geldt voor de forenzen zelf, maar ook voor hun buurtgenoten die niet forenzen. Hoe meer, en hoe langer, jouw buurtgenoten forenzen, hoe minder sociaal en maatschappelijk actief jij bent (Putnam 2000). Dit zal er deels aan liggen dat forenzen minder tijd

overhouden voor sociale en maatschappelijke activiteiten, en daardoor minder beschikbaar zijn om dat samen met buurtgenoten te doen. Maar voor een ander deel zal het komen doordat de sociale contacten van forenzen meer uit elkaar getrokken zijn. Je kent mensen van je werk en je kent mensen uit je buurt. Maar de kans dat mensen van je werk in jouw buurt wonen, is kleiner hoe verder je van je werk woont. En het is makkelijker om contacten met anderen te maken en te houden, hoe vaker, en in hoe meer hoedanigheden, je die personen tegenkomt. Anders gezegd: uitzwerming betekent fragmentatie van relaties en dat is schadelijk voor gemeenschap.

De groei van de uitzwerming is duidelijk een gevolg van het proces van perfectionering van het kapitalisme. Bedrijven die meer moeten concurreren, zoeken de meest gunstige omvang en vestigingsplek, van henzelf of van hun bedrijfsonderdelen. De landelijke en lokale overheden hebben belang bij vestiging van bedrijven en richten bedrijventerreinen in met de nodige faciliteiten. Het bouwen van nieuwe woningen is goedkoper als wijken met uitsluitend een woonfunctie worden aangelegd. Dit alles leidt tot de ruimtelijke scheiding van woon- en werkfuncties, die door deskundigen op het terrein van de ruimtelijke ordening al langer wordt betreurd. Het leidt tot bedrijventerreinen en tot doodse woonbuurten waarin steeds meer alleen televisie gekeken en geslapen wordt. Overheid en bedrijven (de markt) zorgen ervoor dat dit ruimtelijke arrangement verder wordt gefaciliteerd, door aanleg van snelwegen en parkeergelegenheden, door prijsdaling en kwaliteitsverhoging van auto's en communicatiemiddelen (telefoons, gsm's, e-mail), en door innovaties op het gebied van de persoonlijke dienstverlening (bedrijfskinderopvang, boodschappendiensten, kant-en-klarmaaltijden, pizza-koeriers, huishoudmanagers, hondenuitlaatservice, buitenschoolse opvang, en wat niet al).

Hoewel uitzwerming en afname van gemeenschap het meest hard is aangetoond voor de Verenigde Staten, lijkt het zich ook West-Europa af te spelen. Helaas zijn er voor Nederland veel minder cijfers, en cijfers over een langere periode, beschikbaar dan voor de Verenigde Staten. Wat niet wil zeggen dat we ook voor dat land graag over meer cijfers zouden beschikken. Dit is een algemener probleem: we zijn cijfermatig vele malen beter geïnformeerd over (de details van) de economische productie en consumptie dan over hoe het met gemeenschap staat.

Wat leren de cijfers over de ontwikkeling van uitzwerming en gemeenschap in Nederland? Over de verandering in woon-werkafstand hebben we cijfers over de periode tussen 1978 en 1990 (Batenburg en Knulst 1993). In die periode nam de gemiddelde afgelegde afstand tussen woning en werk toe van 6, 2 naar 8,1 kilometer, een toename van ruim 30%. Achter die cijfers kunnen we iets vermoeden van het verdwijnen van het verschijnsel dat werkenden tussen de middag thuis aten, omdat in ongeveer dezelfde periode het aantal keren dat men zich verplaatst ten behoeve van werk iets is afgenomen. Ook is tussen 1975 en 1990 de tijdsbesteding aan woon-werkverkeer toegenomen: elke 8 uur buitenshuis werken vergde in 1975 gemiddeld

50 minuten reistijd en in 1990 een vol uur. Een toename van 20%. Ook studenten en schoolgaanden waren in 1990 meer tijd kwijt aan vervoer dan in 1975: elk 100 uur tijdsbesteding aan onderwijs vroeg in 1975 nog gemiddeld 13 uur reizen en in 1990 15 uur, een toename van 15%. Ten slotte is ook het vervoersaandeel van de tijdsbesteding aan huishoudelijke zorg in dezelfde periode gestegen: voor de bevolking van 12 jaar en ouder van gemiddeld 14 uur per 100 uur huishoudelijke zorg in 1975 naar 16 uur in 1990 (een toename van bijna 15%). Onder dit vervoer vallen het boodschappen doen, het winkelen, het bezoek aan dienstverlenende instellingen als postkantoor en bank, en het halen en brengen van kinderen. Er is kortom geen enkele twijfel over dat het proces van uitzwerming zich in ons land heeft voorgedaan.

Is de uitzwerming gepaard gegaan met een afname van de tijdsbesteding aan sociale contacten? Uit tijdsbestedingsonderzoeken blijkt inderdaad een duidelijke afname: de tijd die mensen besteden aan bezoek is tussen 1975 en 2000 afgenomen met gemiddeld bijna twee uur per week. Dat is een afname met 22% (van 8,4 uur per week naar 6,5 uur). Daar staat wel tegenover dat andere vormen van contact met niet-huisgenoten (feestje/etentje/receptie en telefoneren) na 1975 zijn toegenomen. Maar dat heeft de afname van het bij elkaar op bezoek gaan niet gecompenseerd, want het totale contact met niet-huisgenoten is nog altijd afgenomen met 10%. De totale tijd besteed aan sociale contacten, dus ook die met huisgenoten, is zelfs afgenomen met tegen de 20% (Van den Broek 2001).

Als we kijken naar waar die gemeenschapstijd is gebleven, dan komen we terecht bij een toename van televisiekijken (en computerspelletjes, internetten en e-mailen), van telefoneren en van betaalde arbeid. Geen van deze drie tijdsbestedingen kan gelden als een goede vervanging voor gemeenschap. Veel televisiekijken gaat samen met een grotere kans op eenzaamheid. En televisiekijken wordt als bezigheid laag gewaardeerd (Argyle 1999). Kijkers gaan vaak een soort pseudo-relatie aan met bekende televisiepersoonlijkheden (Argyle 1999; Gleich 1995), maar zouden toch liever echte relaties hebben. Telefoneren is meer een nuttige aanvulling op face-to-face contacten dan dat het die contacten kan vervangen. En hoewel de deelname aan betaald werk voor een deel voortkomt uit de behoefte aan sociale contacten (Van Hoof, Bruin e.a. 2002), is de arbeidsorganisatie geen vruchtbare grond voor gemeenschap. Daarvan getuigen de berichten over pesten op het werk en over sociale werkomstandigheden als belangrijke oorzaken van ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid. Eénderde van alle uitkeringen voor arbeidsongeschiktheid wordt gegeven op grond van psychische klachten en de helft daarvan zijn volgens de werknemers zelf aan het werk gerelateerd (problematische werklust, conflicten op het werk). Psychische klachten komen vooral veel voor in de dienstverlenende beroepen (Breedveld en Van den Broek 2002). Het goed functioneren in een organisatie stelt ook eisen aan je persoonlijkheid. Mensen die introvert en neurotisch zijn, zijn het minst tevreden met hun werk (Judge, Heller en

Mount 2002). Het lijkt erop dat juist deze persoonlijkheidstypen gemeenschap het meest nodig hebben.

We moeten concluderen dat de uitzwerming heeft bijgedragen tot het verder achteruitgaan van het lokale gemeenschapsleven, een proces dat al eerder in gang was gezet met de toename van verhuismobiliteit. En daarvoor is geen voldoende vervanging voor gevonden in het televisiekijken, het onderhouden van contacten via telefoon en in het zoeken van gemeenschap op het werk.

g. Maatschappelijke gevolgen van de uitzwerming

Door de uitzwerming zijn in de afgelopen halve eeuw de gezinnen verder sociaal geïsoleerd. Zijn er in dezelfde perioden andere maatschappelijke ontwikkelingen geweest die met dat toegenomen sociale isolement in verband zouden kunnen staan? Daarvoor kijken we naar aanwijzingen voor toegenomen kwetsbaarheid van gezinnen, voor toename van criminaliteit en voor toename van angstgevoelens, depressieve stoornissen en suïcide.

Toegenomen kwetsbaarheid van gezinnen

Ouders zijn sinds 1975 niet minder tijd gaan besteden aan hun kinderen. In de loop van de jaren negentig zijn ze zelfs meer gaan voorlezen en praten met hun kinderen, meer samen spelletjes gaan doen en meer tochtjes gaan maken. Gesproken wordt van een uitzonderlijke intense betrokkenheid van ouders bij het wel en wee van hun kroost (De Hart 2002). Dat lijkt een verheugende ontwikkeling, maar er zijn helaas schaduwkanten. Juist door het toegenomen sociale isolement van het gezin zijn ouders en kinderen misschien meer uitsluitend op elkaar aangewezen dan voor beide goed is. Over het algemeen zijn ouders goede opvoeders en zijn kinderen goed opvoedbaar. Maar de verzorging en opvoeding en het zinvol bezighouden van kinderen kan ook een te zware belasting vormen als ouders dat teveel in hun eentje moeten doen. Het verschijnsel van die uitzonderlijk intense betrokkenheid is historisch uniek. En als ouders te zwaar belast worden, en zaken uit de hand lopen, dan zijn er niet automatisch anderen die dat merken, bijspringen en corrigeren. Hetzelfde geldt trouwens voor de echtelijke relatie. Hoe kleiner het gezamenlijke sociale steunnetwerk van partners, hoe kleiner de kans dat onderlinge conflicten met compromissen beslecht worden (Klein en Milardo 2000).

299

Dit doet vermoeden dat het toegenomen sociale isolement de gezinnen kwetsbaarder heeft gemaakt. De eerste aanwijzing daarvoor is het sinds de jaren vijftig sterk gestegen echtscheidingscijfer, volgens CBS Statline van ongeveer twee echtscheidingen per jaar per 1000 gehuwde mannen naar ongeveer negen in 2000. Er zijn aanwijzingen dat de kans op echtscheiding groter is als het gezin minder sociaal geïntegreerd is (Glenn en Shelton 1985). Het lijkt erop dat jongeren op die grotere kwetsbaarheid zijn gaan

anticiperen en daardoor minder snel en gemakkelijk tot relatievorming overgaan. Dit heeft bijgedragen tot het uitstel van de geboorte van het eerste kind, met verschillende negatieve gevolgen. Dat uitstel is uiteraard daarnaast bevorderd door de toename van de vraag naar betaald werk en daarmee naar langere opleidingen en het maken van carrière. Andere belangrijke aanwijzingen zijn dat de kans op gebruik van geweld en seksueel misbruik in een gezin toeneemt naarmate dat gezin minder sociaal geïntegreerd is (Coohey 2000; Stets 1991). Hetzelfde geldt voor de kans op stress bij moeders van jonge kinderen (Mulsow, Caldera e.a. 2002).

Toegenomen criminaliteit

De criminaliteit is in de afgelopen halve eeuw sterk toegenomen, aanvankelijk alleen de vermogensmisdrijven (zoals inbraak en fraude), maar later ook de geweldsmisdrijven (Engelhard, Huls e.a. 2001). Daarvoor zijn natuurlijk verschillende verklaringen aan te dragen, bijvoorbeeld de eenvoudige verklaring dat er door de toegenomen welvaart ook meer objecten zijn die gestolen kunnen worden, als het gaat om de vermogensmisdrijven. Maar de afname van gemeenschap, en daarmee van informele controle, heeft hier ook een heel belangrijke rol gespeeld. Criminaliteit krijgt meer kans als buurtgenoten elkaar niet goed kennen en dus ook niet vreemden met misschien verkeerde bedoelingen opmerken (Sampson, Raudenbush en Earls 1997). Of als de vrijetijdsbesteding meer plaats vindt in anonieme settings, zoals disco's of stedelijke uitgaanscentra met honderden of duizenden bezoekers, in plaats van in kringen van bekenden dichterbij huis. Maar daarnaast ontwikkelen kinderen die wat impulsiever en agressiever zijn dan anderen en zich wat minder in anderen kunnen inleven, zich minder gunstig in een omgeving van sociaal geïsoleerde gezinnen dan in een gemeenschap (Mealey 1995). Gemeenschap werkt niet alleen preventief op de korte termijn, maar ook op de langere termijn.

Toegenomen angstgevoelens, depressieve stoornissen en suïcide

Als gemeenschap de laatste halve eeuw is afgenomen, dan zouden depressieve stoornissen moeten zijn toegenomen, omdat daarvan bekend is dat ze nauw met sociale omgevingskenmerken samenhangen. De kans op depressie neemt sterk toe na een sociaal verlies (overlijden van partner, echtscheiding) en door een voortdurende bevestiging van lage status (bijvoorbeeld als gevolg van werkloosheid of vastgelopen carrière). De kans op een sociaal verlies neemt toe met de toename van het sociale isolement van gezinnen (echtscheiding), maar ook de ernst van een verlies neemt daarmee toe. En het statusprobleem speelt natuurlijk meer naarmate gemeenschap afneemt en daardoor de statuswedijver toeneemt. Als we naar de cijfers over depressie kijken, dan is het ook interessant om naar het vóórkomen van angstgevoelens te kijken, omdat die gevoelens vaak een voorbode zijn van depressieve stoornissen. En omdat depressie de kans op suïcide vergroot, is ook een blik op ontwikkelingen in zelfmoordcijfers van belang.

Het beantwoorden van de vraag of depressie en zelfmoord zijn toegenomen, levert het lastige probleem op dat de beschikbare cijfers misschien een slecht beeld geven. Misschien is depressie in de loop van deze halve eeuw sociaal aanvaardbaarder geworden. Dat zou betekenen dat mensen in de loop van de tijd gemakkelijker hulp zijn gaan zoeken, waardoor een eventuele toename er uitsluitend uit zou kunnen bestaan dat depressies meer geregistreerd worden. Uit de statistieken blijkt echter niet alleen een toename van depressies, maar vooral een toename in de jongere geboortecohorten, met een verlaging van de leeftijd waarop de eerste depressieve periode optreedt (Cross-National Collaborative Group 1992; Fombonne 2000; Simon, Vonkorff e.a. 1995). Als die toename alleen zou zijn veroorzaakt door een toename van het zoeken van hulp, dan blijft het vreemd dat de oudere geboortecohorten niet ook meer hulp zijn gaan zoeken. Dit wijst erop dat de kans op depressie echt is toegenomen. Het zijn kennelijk vooral diegenen die opgroeien in een omgeving met minder gemeenschap die de meeste kans op depressieve klachten ontwikkelen. Ook zelfmoorden moeten worden geconstateerd en geregistreerd en daarin kunnen veranderingen zijn opgetreden. Niettemin zijn er in deze periode in veel landen opvallende toenames te zien bij jongeren (tot 35 jaar) (Lane 2000; Putnam 2000; Cantor, Leenaars e.a. 1996; Pritchard 1996). De cijfers van het CBS (statistische zakboeken en jaarboeken) wijzen uit dat in Nederland zelfmoord is toegenomen in de leeftijdscategorieën tussen de 15 en 50 jaar en afgenomen in de categorieën daarboven. Dit doet vermoeden dat degenen met een neiging tot zelfmoordgedachten het minder lang volhouden om die gedachten niet uit te voeren.

Het registratieprobleem speelt minder een rol bij de vraag of angstgevoelens zijn toegenomen, omdat hierover gegevens beschikbaar zijn op basis van wetenschappelijk onderzoek, helaas wel alleen over de ontwikkeling in de Verenigde Staten. In dat land is in de loop van deze halve eeuw een groot aantal enquêtes gehouden waarin studenten en kinderen werd gevraagd naar hun angstgevoelens. Recentelijk zijn al deze gegevens bij elkaar gehaald en geanalyseerd (Twenge 2000). Daaruit kwam een forse toename naar voren. Kinderen voelden zich in de jaren tachtig gemiddeld angstiger dan kinderen die in de jaren vijftig psychiatrisch werden begeleid. Natuurlijk kun je je ook hier afvragen hoeveel van deze toename is te danken aan een misschien toegenomen openheid ten aanzien van angstgevoelens. Maar het gegeven dat de angstscores per jaar statistisch sterk samenhangen met sociale indicatoren in de jaren daaraan voorafgaand (zoals het echtscheidingscijfer en het percentage alleenwonenden), maakt aannemelijk dat we te maken hebben met een echte toename (Twenge 2000).

10 Richtlijnen voor gemeenschapsbeleid

Uit het voorgaande volgt niet dat de overheid zou moeten stoppen met de verdere perfectionering van het kapitalisme. Het is en blijft een goede zaak om zo goed mogelijk te bepalen welke taken de overheid moet uitvoeren en welke taken aan de markt moeten worden overgelaten. De kwintessens van het betoog is dat daarnaast veel meer aandacht moet worden gegeven aan die tweede dimensie, die van de vraag welke taken door overheid of markt moeten worden uitgevoerd en welke taken binnen het gemeenschapsdomein moeten blijven of daar opnieuw aan moeten worden toegewezen. Als we doorgaan met uitsluitend de perfectionering van het kapitalisme, dan leidt dat tot een steeds verdere uitholling van gemeenschap. Een werkelijk evenwichtige overheid ziet dit proces onder ogen en zoekt naar een optimum van twee wenselijkheden: die van meer geld en die van meer gemeenschap. Om goed naar dat optimum te kunnen zoeken, is het in ieder geval nodig om te bepalen waaruit beleid ter bevordering van gemeenschap bestaat.

De algemene richtlijn voor *gemeenschapsbeleid* is eenvoudig onder woorden te brengen. Bij gemeenschap gaat het om het ingebed zijn in kringen van langdurige persoonlijke (wederkerigheids)relaties, in de sfeer van gezin en familie, maar juist ook in de ruimere sfeer daarbovenuit. Gemeenschapsbeleid bestaat dus uit die maatregelen die het mensen gemakkelijker maakt om een kring van persoonlijke relaties te vormen en in stand te houden. Dat houdt aan de ene kant maatregelen in die bijdragen tot de instandhouding en intensivering van relaties tussen gezins- en familieleden, en aan de andere kant maatregelen die bijdragen tot de instandhouding en totstandkoming van relaties tussen leden van verschillende gezinnen en families. Met als achterliggende idee dat de beste gezinspolitiek eruit bestaat dat het sociale isolement van de gezinnen wordt teruggedrongen.

Terugkijkend naar hoe markt en overheid gemeenschap hebben verdrongen, zien we dat dat gebeurd is door toenemende verhuismobiliteit en meer recentelijk toenemende uitzwerming. Gemeenschapsbeleid moet dus die processen zien terug te dringen. Het lijkt verstandig om daarbij op te merken dat gemeenschapsbeleid, net als alle andere beleid van democratische overheden, minimaal moet voldoen aan de eis dat de overheid zo weinig als mogelijk de persoonlijke vrijheid van burgers inperkt. Mensen hebben een onmiskenbare hekel aan onderdrukking en ongelijkheid. Het is ook juist die afkeer die de typisch menselijke gemeenschap, met egalitaire verhoudingen, als samenlevingsvorm mogelijk maakt (Boehm 1999). In die zin is het democratische stelsel al een stap op weg naar meer gemeenschap in vergelijking met veel agrarische samenlevingen uit het verleden die grote onderdrukking en ongelijkheid kenden. In feite is de geschiedenis van de ongelijkheid er één van een omgekeerde U-vorm: de grote mate van gelijkheid die de jager-verzamelaars wisten tot stand te brengen, was veel moeilijker te handhaven in de agrarische samenlevingen (met slavernij als uit-

was), maar de industrialisering legde de kiemen voor de democratie en daarmee voor de weg terug naar meer gelijkheid. Als we nu pleiten voor meer gemeenschapsbeleid, moet dat natuurlijk niet betekenen dat we de herwonnen vrijheid weer in de waagschaal zouden stellen. Dat gezegd hebbende, kunnen we gemeenschapsbeleid met behulp van de volgende zes richtlijnen karakteriseren.

Richtlijn 1. Zorg voor meer lokale ontmoetingsplekken

De eerste richtlijn houdt al die maatregelen in die de totstandkoming van lokale ontmoetingsplekken bevorderen. Hierdoor moet bereikt worden dat in dorpen en buurten meer gebeurt dan dat er alleen maar geslapen wordt en televisie gekeken. Enerzijds kan dit gebeuren door een sterke spreiding en schaalverkleining van (semi-)publieke voorzieningen, zoals scholen, gemeentelijke diensten, thuiszorg, gezondheidscentra, openbare bibliotheken en sportverenigingen. Dit proces kan door de overheid soms direct soms meer indirect worden aangestuurd. Uiteindelijk zou elk dorp een dorps huis en elke buurt een buurthuis moeten hebben. Gelukkig zien we al een begin van een ontwikkeling in deze richting. Veel gemeenten doen hun best om scholen tot stand te brengen waarin verschillende functies geconcentreerd worden. En verschillende provincies spannen zich in voor de instandhouding en stichting van dorps huizen. Maar er zijn ook ontwikkelingen in tegenovergestelde richting, zoals de verplaatsing van sportverenigingen uit de stadswijken omdat de grond daar te duur wordt (Renou en Stadhouders 2001).

Anderzijds kan de overheid ook bevorderen dat allerlei commerciële voorzieningen meer gespreid en op kleinere schaal worden aangeboden. Te denken valt aan de detailhandel en de horeca. De grootscheepse schaalvergroting in deze sectoren heeft grote sociale nadelen gehad. Terugdringing daarvan zal gepaard gaan met een verhoging van het prijspeil van de betreffende goederen en diensten, maar het optimum van sociale en economische voordelen ligt op een kleinschaliger voorzieningenniveau dan nu het geval is. Het is niet gemakkelijk om dat niveau te bereiken, want de huidige toestand is flink vastgeklonken in de ruimtelijke ordening, in verleende vestigingsvergunningen en andere rechten. Maar gelukkig is ook hier misschien een tegenovergestelde trend te bespeuren, want er bestaan commerciële plannen voor multifunctionele systeembouw winkels die ook met een klein klantenbestand rendabel zijn (Van der Meulen 2002).

303

Richtlijn 2. Zorg voor meer aanleidingen om elkaar te ontmoeten en te leren kennen

De tweede richtlijn nodigt uit tot maatregelen die ertoe leiden dat mensen op het lokale niveau niet alleen meer plekken hebben om elkaar te ontmoeten en te leren kennen, maar ook meer aanleidingen om dat te doen. Dit kan door bestuurlijke schaalverkleining en door bevordering van het eigen woningbezit.

Nu is de gemeente, en in sommige steden de wijkraad, het laagste bestuursorgaan (afgezien van de waterschappen). Op dit niveau is de schaal echter sterk vergroot door de vele gemeentelijke herindelingen van de afgelopen halve eeuw. Dat heeft natuurlijk economische voordelen gehad. Maar hoe groter de laagste bestuurlijke organen, hoe verder de mensen van het bestuur afstaan én hoe minder aanleiding er is om op het lokale niveau over bestuurlijke zaken met elkaar te praten, om elkaars opinies te beïnvloeden, om het onderling ergens over eens te worden of om compromissen te sluiten. De noodzaak om gezamenlijk te overleggen en beslissingen te nemen, maakt mensen meer onderling afhankelijk en is een geweldige aanleiding tot het ontstaan van een sociaal leven. Gemeentes zouden meer bevoegdheden aan een nieuwe bestuurslaag op het dorps- en buurtniveau moeten overdragen. Een eerste hele kleine stap in die richting is reeds gezet met de introductie van de leefbaarheidsbudgetten, over de besteding waarvan buurten mogen meepraten (zie ook De Vos 1999).

Een tweede manier waarop lokale onderlinge afhankelijkheid kan worden vergroot, is door het bevorderen van het eigen woningbezit. Over het algemeen hebben huiseigenaren meer belang bij het reilen en zeilen van hun dorp of buurt dan huurders. Ook hebben ze meer sociale contacten in hun buurt dan huurders (Sampson, Morenoff en Earls 1999). Gelukkig is in Nederland het eigen woningbezit al tientallen jaren lang sterk aan het toenemen. Dit is voor een deel een gevolg van beleid tot bevordering van het eigen woningbezit, en dat beleid zou dus moeten worden doorgezet. Ook hier zijn er economische nadelen, want werknemers met een eigen woning zijn minder bereid om voor een nieuwe baan te verhuizen (Van Leuvensteijn en Koning 2001). Als we alleen de flexibiliteit van de arbeidsmarkt als uitgangspunt zouden nemen, zoals economen geneigd zijn te doen, dan zou de overheid het eigen woningbezit juist moeten tegengaan. Maar dan zouden we dus de grote sociale voordelen van het eigen woningbezit geheel negeren.

Richtlijn 3. Dring de woon-werkafstand terug

Laten we eens proberen om het werk naar de mensen te brengen in plaats van de mensen naar het werk. Dat is niet alleen de meest fundamentele manier om de files terug te dringen, het is daarnaast een uiterst belangrijk middel om de lokale gemeenschap te laten bloeien. Dit is eenvoudig gezegd, maar helaas minder gemakkelijk te realiseren. Voor een flink deel gaat het ook hier om beleid dat nogal wat overhoop haalt en pas op langere termijn uitvoerbaar is. Toch lijkt het mogelijk om de ruimtelijke scheiding van woon- en werkgebieden terug te dringen. Maar ook op kortere termijn moet er wel iets gedaan kunnen worden, als we bedenken dat het nu waarschijnlijk veel voorkomt dat iemand in plaats A woont en in plaats B werkt, terwijl iemand anders in plaats B woont en in plaats A werkt. Het zou goed kunnen zijn dat het zo vaak voorkomt dat zulke duo's bestaan die vergelijkbare banen hebben. Misschien zouden leden van zulke duo's best van baan willen ruilen. Alleen is er nu niets geregeld waardoor ze van elkaars bestaan

op de hoogte worden gebracht. Deze toestand vraagt om een banenruilbeurs. Je kunt je twijfels hebben over hoeveel geslaagde ruilen zo een beurs zal opleveren, maar daar staat tegenover dat het ook weinig hoeft te kosten. Een goede website, en flink wat publiciteit, lijkt genoeg. Werkgevers kunnen natuurlijk dwarsliggers zijn, omdat ze te maken krijgen met hogere inwerkkosten. Maar net zoals er nu een werknemersrecht bestaat op deeltijdwerk, kunnen we ook een (nader omschreven) recht op banenruil invoeren.

Richtlijn 4. Maak het mensen gemakkelijker om weerstand te bieden tegen de verleidingen van geld en statuswedijver

Mensen zijn niet allemaal even goed in het kiezen van hun doelen in het leven. De meer competitief ingestelden kiezen meer voor het geld en de roem, maar het blijkt dat ze ongelukkiger zijn dan mensen die voor gemeenschap en ontplooiing kiezen. Nu kunnen we mensen natuurlijk niet gaan voorschrijven wat ze in het leven moeten nastreven. Maar we moeten wel onder ogen zien dat mensen dit soort keuzes maken op grond van wat ze in hun omgeving zien en van de informatie die ze krijgen. De meeste mensen, en misschien allen, zijn niet zo autonoom dat ze zich van die invloeden niets aantrekken. Reclame maakt een geweldig groot, en sterk toegenomen, deel uit van die invloeden. Al zappend wordt het steeds moeilijker om televisiereclame te ontwijken. Maar ook steeds meer programma's tussen die blokken bevelen aan om geld te verdienen en mee te doen met de statuswedijver. Er is kortom een geweldige onevenwichtigheid in het soort signalen dat mensen ontvangen. Het is eenvoudig ondenkbaar dat daar niet een grote invloed van uitgaat op ons denken en doen, hoe autonoom we ook denken te zijn.

Dát die onevenwichtigheid bestaat is heel goed te begrijpen. Achter elke reclameboodschap staat een concreet belang, namelijk dat van diegenen die voor hun inkomen afhankelijk zijn van de verkoop van de betreffende producten. En als we al die belangen bij elkaar optellen, dan blijkt dat iedereen wel ergens belang bij reclame heeft. Elke aandeelhouder en elke werknemer heeft er belang bij dat zijn bedrijf reclame maakt. Maar tegelijk geldt dat niemand er belang bij heeft dat andere bedrijven dan het eigen bedrijf reclame maken. Dit is op zich al een klassiek speltheoretisch dilemma, dat als je het ongestoord zijn gang laat gaan, leidt tot meer reclame dan we met zijn allen willen. Dat is ook de rechtvaardiging voor de bestaande regulering van reclame. Het bestaande beleid is echter te weinig ambitieus. Dat wordt duidelijk als we bedenken dat er niet een soortgelijke optelsom van geconcentreerde belangen bij boodschappen ten gunste van gemeenschap bestaat. Terwijl het algemene belang bij die boodschappen groot is. Dit vraagt om een overheid die zich tot tolk maakt van dat algemene belang. Dat beleid wordt nu in het geheel niet gevoerd. De Stichting Ideële Reclame (SIRE), die alleen met particuliere donaties werkt, is in dat gat gesprongen, maar dat is een druppel op een gloeiende plaat. Tegenover elke STER-spot die ertoe oproept om 'even helemaal weg' te gaan, zou er één moeten staan

met als boodschap 'Blijf eens lekker thuis en maak een praatje met de buren'. De overheid zou kunnen voorschrijven dat elke reclamebesteding moet worden gematcht met een donatie aan SIRE ter omvang van een nader te bepalen percentage. Zowel de onevenwichtigheid als de hoeveelheid reclame zullen daardoor afnemen.

Richtlijn 5. Ga door met faciliteren van deeltijdwerk

Parallel aan al het voorgaande beleid zou het bestaande beleid ter facilitering van deeltijdwerk moeten worden geïntensiveerd. Er valt te verwachten dat de vraag naar deeltijdwerk zal toenemen als keuzes voor betaald werk evenwichtiger worden genomen en als lokale gemeenschappen voor mensen belangrijker en aantrekkelijker worden om er tijd in door te brengen (mantelzorg, vrijwilligerswerk).

Richtlijn 6. Als je iets doet, doe het dan goed

Ook als de vijf voorgaande richtlijnen zouden worden opgevolgd, dan nog zullen er voorzieningen overblijven waarin de lokale gemeenschap niet goed (meer) kan voorzien. Veel van die voorzieningen kunnen ook slechts zeer beperkt door de markt worden verschaft. Voorlopig blijft er dus heel wat voor de overheid te doen. Gezondheidszorg, thuiszorg, jeugdzorg, ouderenzorg, gehandicaptenzorg, kinderopvang, opvoedingsondersteuning, daklozenopvang, reclassering en onderwijs zijn allemaal taken waar de overheid nu een grote rol in speelt, en te verwachten valt dat dat ook nog wel lang, zo niet altijd, zo zal blijven. Het gaat hier om diensten die naar hun aard om persoonlijke relaties vragen. De kwaliteit van thuiszorg is hoger als de gever en de ontvanger van de zorg elkaar beter leren kennen. Dat vraagt om voldoende personeel, om een juist niet volledig gespecificeerde omschrijving van de taken van de zorggever, en om een juist niet per taak gespecificeerd aantal minuten dat er maximaal aan mag worden besteed. Het vraagt om een arts-patiënt ratio waarbij het voor de arts en de patiënt mogelijk is om elkaar op een normaal-menselijke manier te bejegenen. Het vraagt om kleinere klassen in het onderwijs, of dat nu wel of niet rechtstreeks tot hogere schoolprestaties leidt, hoewel dat laatst wel degelijk valt te verwachten.

306 Kortom, als de overheid gemeenschapstaken overneemt, dan zou ze dat zo goed mogelijk moeten doen, met inachtneming van de persoonlijke aard van de diensten. Dat verhoogt niet alleen de kwaliteit van de dienstverlening, en dus de tevredenheid van de klanten. Het mag ook verwacht worden dat de arbeidstevredenheid van de zorg- en onderwijsgevers zal toenemen. Zij verwachten hun werk te kunnen doen in de context van persoonlijke relaties met hun cliënten. Hoe vaak bestaat niet de motivatie voor hun beroepskeuze er uit dat ze graag 'iets met mensen' willen doen? Als die behoefte gefrustreerd wordt, dan leidt dat tot ontevredenheid met het werk, stress en burn-out en tot ziekteverzuim. Juist in de quartaire sector (gezondheids- en welzijnszorg, onderwijs, politie) is het ziekteverzuim

hoog (Dagevos 2002). Meer geld ten behoeve van een grotere personeelsomvang en een verlaging van de werkdruk zal zeker voor een flink deel gecompenseerd kunnen worden door een vermindering van ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid (en natuurlijk door kwaliteitsverhoging).

11 Kosten en baten

Bij de meeste van de genoemde maatregelen valt meteen op dat er economische kosten aan zijn verbonden. Die springen over het algemeen gemakkelijk in het oog en treden al op korte termijn op. De sociale baten zijn minder gemakkelijk en minder direct waarneembaar. Maar de bevordering van gemeenschap heeft ook heel concrete economische opbrengsten. Meer lokale gemeenschap maakt mensen niet alleen gelukkiger, maar ook gezonder. Verwacht mag worden dat het hier bepleite beleid een drukkend effect zal hebben op de stijging van de kosten van de gezondheidszorg. Daarnaast mag verwacht worden dat gezinnen beter functioneren als ze minder sociaal geïsoleerd zijn. Dat betekent dat kinderen zich beter sociaal zullen ontwikkelen. Daarvan mag een toename van schoolprestaties verwacht worden en een afname van delinquentie en criminaliteit. Ook zullen minder sociaal zwakke kinderen in circuits terechtkomen van drugsgebruik en thuisloosheid. En de toegenomen sociale controle zal de criminaliteit doen afnemen. Ook zal lokaal meer hulp en zorg aan elkaar worden gegeven. Dit alles zal de vraag naar allerlei (semi-)overheidsvoorzieningen (gezondheidszorg, politie, rechterlijke macht, detentie, kindbescherming en jeugdzorg, thuiszorg, opvoedingsondersteuning, opvang van daklozen, maatschappelijk werk, opbouwwerk, slachtofferhulp) doen afnemen. In die zin is gemeenschapsbeleid de best denkbare vorm van bezuinigingsbeleid. En ten slotte zal gemeenschapsbeleid de uitzwerming doen verminderen, waardoor de kosten van transport (en de kosten van de files) zullen afnemen.

Noten

- 1 Voor hun commentaar op een eerdere versie bedank ik M.H. Bosman, A.C. Glebbeek, H.M. Jolles, J.H. Pompe, K. Swaak, M. Plantinga, R.J.J. Wielers en Ph. Wotschack.
- 2 In de Groningse sociologie-opleiding wordt voor 'de rest' de term 'primaire sociale orde' gebruikt. Zie ook Glebbeek en De Vos (2000a en 2000b).

Geraadpleegde literatuur

- Antonucci, T.C., R. Fuhrer en J.S. Jackson (1990) Social Support and Reciprocity: A Cross-Ethnic and Cross-National Perspective. *Journal of Social and Personal Relationships* 7: 519-530.
- Antonucci, T.C. en C.E. Depner (1982) Social Support and Helping Relationships. In: T.A. Wills (red.) *Basic Processes in Helping Relationships*. New York: Academic Press: 233-254.

- Argyle, M. (1999) Causes and Correlates of Happiness. In: D. Kahneman, E. Diener en N. Schwartz (red.) *Well-Being. The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage, p. 353-373.
- Batenburg, R.S. en W. Knulst (1993) *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Baumeister, R.F., J.M. Twenge en C.K. Nuss (2002) Effects of Social Exclusion on Cognitive Processes: Anticipated Aloneness Reduces Intelligent Thought. *Journal of Personality and Social Psychology* 83: 817-827.
- Berkman, L.F. (1985) The Relationship of Social Networks and Social Support to Morbidity and Mortality. In: S. Cohen en S.L. Syme (red.) *Social Support and Health*, New York: Academic Press: 241-262.
- Boehm, C. (1999) *Hierarchy in the Forest. The Evolution of Egalitarian Behavior*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Bolkestein, F. (2003) Kapitalisme heeft wel moraal. *de Volkskrant* 25 januari 2003.
- Bowlby, J. (1982, eerste druk 1969) *Attachment and Loss*. Volume 1. Attachment. New York: Basic Books.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2002) *De veeleisende samenleving: Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2001) Gezinsleven en sociale contacten. Huiselijkheid hervonden? In: K. Breedveld en A. van den Broek (red.) *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsorde*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cantor, C.H., A.A. Leenaars, D. Lester, P.J. Slater en A.M. Wolanowski (1996) Suicide Trends in Eight Predominantly English-speaking Countries 1960-1989. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 31: 364-373.
- Chipuer, H.M. (2001) Dyadic Attachments and Community Connectedness: Links with Youths' Loneliness Experiences. *Journal of Community Psychology* 29:429-446.
- Cohen, S. en T.A. Wills (1985) Stress, Social Support, and the Buffering Hypothesis. *Psychological Bulletin* 98: 310-357.
- Coohey, C. (2000) The Role of Friends, In-laws, and Other Kin in Father-Perpetrated Child Physical Abuse. *Child Welfare* 79: 373-403.
- Cross-national Collaborative Group (1992) The Changing Rate of Major Depression. Cross-National Comparisons. *Journal of the American Medical Association* 268: 3098-3105.
- Dagevos, J. (2002) Hoog ziekteverzuim in quartaire sector. *Economisch-Statistische Berichten* 25 oktober.
- Dupertuis, L.L., C.M. Aldwin en R. Bosse (2001) Does the Source of Support Matter for Different Health Outcomes? *Journal of Aging and Health* 13: 494-510.
- Engelhard, B.J.M., F.W.M. Huls, R.F. Meijer en P. van Panhuis (2001) Criminaliteit en opsporing. In: F.W.M. Huls, M.M. Schreuders, M.H. ter Horst-Van Breukelen en F.P. van Tulder (red.) *Criminaliteit en rechtshandhaving 2000: Ontwikkelingen en samenhangen*. Den Haag: WODC/CBS: 43-82.
- Fombonne, E. (2000) Increased Rates of Depression: Update of Epidemiological Findings and Analytical Problems. *Acta Psychiatrica Scandinavica* 90: 145-156.

- Glebbeeck, A. en H. de Vos (2000a) Heeft de sociologie een toekomst? Over de hardnekkige onvolledigheid van de sociologisch beroepsopvatting. *Mens en Maatschappij* 75: 277-297.
- Glebbeeck, A. en H. de Vos (2000b) De toekomst is aan wie haar toekomt. Reacties op de commentaren van Dronkers, Meurs en Ganzeboom. *Mens en Maatschappij* 75: 68-72.
- Gleich, U. (1995) Die Beziehung von Fernsehzuschauern zu Medienpersonen: eine explorative Untersuchung. In: R. Arbingen en R.S. Jager (red.) *Zukunftsperspektiven Empirischer-Pedagogischen Forschung*. Landau: Emprischer Pedagogik.
- Glenn, N.D. en B.A. Shelton (1985). Regional Differences in Divorce in the United States. *Journal of Marriage and the Family* 47: 641-652.
- Hart, J. de (2002) Sociale cohesie bij individuele burgers. In: J. de Hart (red.) *Zekere banden: Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau: 33-74.
- Hirschman, A. (1986) *Rival Views of Market Society and Other Recent Essays*. New York: Viking Press.
- Hobfoll, S.E. en J.P. Stokes (1988) The Processes and Mechanics of Social Support. In: S.W. Duck (red.) *Handbook of Personal Relationships*. New York: Wiley: 497-517.
- Hoof, J.J. van, P.E.M. Bruin, M.J.R. Schoemaker en A. Vroom (2002) *Werk(en) moet wel leuk zijn: Arbeids-wensen van Nederlanders*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Jansen, C.J.H. en C.J. Loonstra (2001) De personele werkingssfeer van de sociale verzekeringswetten 1900-1960. In: A.Ph.C.M. Jaspers, F.M. Noordam, W.J.H. van Oorschot en F.J.L. Pennings (red.) *'De gemeenschap is aansprakelijk': Honderd jaar sociale verzekering, 1901-2001*. Leiden: Koninklijke Vermande.
- Judge, T.A., D. Heller en M.K. Mount (2002) Five-Factor Model of Personality and Job Satisfaction: A Meta-Analysis. *Journal of Applied Psychology* 87: 530-541.
- Kassenberg, A. (2002) *Wat scholieren bindt: Sociale gemeenschap in scholen*. Amsterdam: Thesis.
- Kasser, T. en R.M. Ryan (1993) A Dark Side of the American Dream: Correlates of Financial Success as a Central Life Aspiration. *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 410-422.
- Kasser, T. en R.M. Ryan (1996) Further Examining the American Dream: Differential Correlates of Intrinsic en Extrinsic Goals. *Personality and Social Psychology Bulletin* 22: 280-287.
- Kasser, T. (2002) *The High Price of Materialism*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Keur, J.Y. en D.L. Keur (1955) *The Deeply Rooted: A Study of a Drents Community*. Assen: Van Gorcum, Hak & Prakke.
- Klein, R.C.A. (2000) The Social Context of Couple Conflict: Support and Criticism From Informal Third Parties. *Journal of Social and Personal Relationships* 17: 618-637.
- Lane, R.E. (2000) *The Loss of Happiness in Market Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Leuvensteijn, M. van, en P.C.W. Koning (2001) Woningbezit slecht voor arbeidsmarkt? *Economisch-Statistische Berichten* 26 januari.
- Lewinsohn, P.M., J.E. Redner en J.R. Seeley (1990) The Relationship Between Life Satisfaction and Psychosocial Variables: New Perspectives. In: F. Strack, M. Argyle en N. Schwartz (red.) *Subjective Well-Being*, Oxford: Pergamom Press: 141-169.

- Mealey, L. (1995) The Sociobiology of Sociopathy: An Integrated Evolutionary Model. *Behavioral and Brain Sciences* 18: 523-541.
- Merton, R.K. (1968) *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Meulen, A.D. van der (2002) De dorpswinkel komt terug. *Leeuwarder Courant* 5 oktober.
- Mulsow, M., Y.M. Caldera, M. Pusley, A. Reifman en A.C. Huston (2002) Multilevel Factors Influencing Maternal Stress During the First Three Years. *Journal of Marriage and the Family* 64: 944-956.
- Myers, D.G. (1999) Close Relationships and Quality of Life. In: D. Kahneman, E. Diener en N. Schwartz (red.) *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage: 374-391.
- Pearlin, L.I. (1985) Social Structure and Processes of Social Support. In: S. Cohen en S.L. Syme (red.) *Social Support and Health*. New York: Academic Press: 43-60.
- Pritchard, C. (1996) New Patterns of Suicide by Age and Gender in the United Kingdom and the Western World 1974-1992: An Indicator of Social Change? *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 31: 227-234.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- 310 Reis, H.T. (2001) Relationship Experience and Emotional Well-being. In: C.D. Ryff en B.H. Singer (red.) *Emotion, Social Relationships, and Health*. Oxford: Oxford University Press: 57-86.
- Renou, M. en K. Stadhouders (2001) Zorg voor sport in de wijk. *de Volkskrant* 25 juni.
- Rodseth, L., R.W. Wrangham, A.M. Harrigan en B.B. Smuts (1991) The Human Community as a Primate Society. *Current Anthropology* 32: 221-241.
- Ryan, R.M., V. Chirkov, T.D. Little, K.M. Sheldon, E. Timoshina en E.L. Deci (1999) The American Dream in Russia: Extrinsic Aspirations and Well-Being in Two Cultures. *Personality and Social Psychology Bulletin* 25: 1509-1524.
- Sampson, R.J., J.D. Morenoff en F. Earls (1999) Beyond Social Capital: Spatial Dynamics of Collective Efficacy for Children. *American Sociological Review* 64: 633-660.
- Sampson, R.J., S. Raudenbush en F. Earls (1997) Neighborhoods and Violent Crime: A Multilevel Study of Collective Efficacy. *Science* 277: 918-924.
- Schwarzer, R. en A. Leppin (1991) Social Support and Health: A Theoretical and Empirical Overview. *Journal of Social and Personal Relationships* 8: 99-127.
- Seeman, T. (2001) How Do Others Get Under Our Skin? Social Relationships and Health. In: C.D. Ryff en B.H. Singer (red.) *Emotion, Social Relationships, and Health*. Oxford: Oxford University Press.
- Simon, G.E., M. Vonkorff, T.B. Ustun, R. Gater, O. Gureje en N. Sartorius (1995) Is the Lifetime Risk of Depression Actually Increasing? *Journal of Clinical Epidemiology* 48: 1109-1118.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998) *Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk.
- Stansfeld, S. en R. Fuhrer (2002) Social Relations and Coronary Heart Disease. In: S. Stansfeld en M. Marmot (red.) *Stress and the Heart: Psychosocial Pathways to Coronary*

- Heart Disease. Londen: BMJ Books: 72-85.
- Stets, J.E. (1991) Cohabiting and Marital Aggression: The Role of Social Isolation. *Journal of Marriage and the Family* 53: 669-681.
- Stokols, D. en S.A. Shumaker (1982) The Psychological Context of Residential Mobility and Well-Being. *Journal of Social Issues* 38: 149-171.
- Twenge, J.M. (2000) The Age of Anxiety? Birth Cohort Change in Anxiety and Neuroticism, 1951-1993. *Journal of Personality and Social Psychology* 79: 1007-1021.
- Uchino, B.N., J.T. Cacioppo en J.K. Kiecolt-Glaser (1996) The Relationship Between Social Support and Physiological Processes: A Review With Emphasis on Underlying Mechanisms and Implications for Health. *Psychological Bulletin* 119: 488-531.
- Veenhoven, R. (2002) Het grootste geluk voor het grootste aantal: Geluk als richtsnoer voor beleid. *Sociale Wetenschappen* 45: 1-43.
- Vos, H. de (1999) Sociale kwaliteit van buurten: Een sociaal-welvaartstheoretisch perspectief op burens en buurten. In: B. Völker en R. Verhoeff (red.) *Burens en buurten*. Amsterdam: SISWO: 87-120.
- Vos, H. de, R. Smaniotta en D.A. Elsas (2000) Reciprocal Altruism under Conditions of Partner Selection. *Rationality and Society* 13: 139-183.
- Vos, H. de, en R. Wielers (2002) Calculativeness, Trust and the Reciprocity Complex: Is the Market the Domain of Cynicism? In: B. Nooteboom en F.E. Six (red.) *The Trust Process Within Organizations: Empirical Studies of the Determinants and the Process of Trust Development*. Cheltenham: Edward Elgar: 120-164.
- Weimer, D.L. en A.R. Vining (1999) *Policy Analysis: Concepts and Practice*. Upper Saddle River, N.J.: Prentice-Hall.
- Weiss, R.S. (1980) *Loneliness. The Experience of Emotional and Social Isolation*. Cambridge (Mass.): MIT Press.